

14. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / Сергей Сергеевич Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1966. – 187 с.
15. Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права : учеб. / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – М. : Спарк, 1998. – 448 с.
16. Керимов Д. А. Философские проблемы права / Джангир Али-Абасович Керимов. – М. : Мысль, 1972. – 330 с.
17. Малько А. В., Шундикова А. В. Цели и средства в праве и правовой политике / А. В. Малько, К. В. Шундикова ; Рос. акад. наук, Саратов. фил. гос. учреждения, Ин-т гос. и права, Саратов. гос. акад. права. – Саратов : Изд-во Саратов. гос. акад. права, 2003. – 294 с.
18. Кудрявцев В. Н. Право и поведение / Владимир Николаевич Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1978. – 192 с.
19. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / Виктор Михайлович Горшенев. – М. : Юрид. лит., 1972. – 256 с.
20. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / Петр Емельянович Недбайло. – М. : Госюриздат, 1960. – 512 с.
21. Теорія держави і права: акад. курс : підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
22. Бобылев А. И. Механизм правового воздействия на общественные отношения / А. И. Бобылев // Государство и право. – 1999. – № 5. – С. 104–109.
23. Матузов Н. И. Возможность и действительность в правовой сфере / Н. И. Матузов // Вопросы теории и государства: новые идеи и подходы : межвуз. сб. науч. тр. / под ред. М. И. Байтина. – Саратов, 2000. – Вып. 2. – С. 3–15; Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 16–30.

УДК 34.05

ІСЛАМСЬКЕ ПРАВО: ОЗНАКИ ТА ТЕНДЕЦІЇ РОЗВИТКУ

ISLAMIC LAW: CHARACTERISTICS AND PROSPECTS

Лук'янов Д.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
начальник управління планування і координації правових досліджень
Національної академії правових наук України

В статті надано загальну характеристику ісламського права шляхом встановлення його основних ознак. Визначено тенденції розвитку мусульманської правової системи. З'ясовано співвідношення таких понять як «ісламське право» і «право мусульманських держав».

Ключові слова: ісламське право, релігійна правова система, джерела ісламського права, мусульманська держава.

В статье дана общая характеристика исламского права путем установления его основных признаков. Определены тенденции развития мусульманской правовой системы. Выяснено соотношение таких понятий как «исламское право» и «право мусульманских государств».

Ключевые слова: исламское право, религиозная правовая система, источники исламского права, мусульманское государство.

The paper presents the general characteristics of Islamic law by establishing its main features. Tendencies of development of the Muslim legal system are analyzed. Found the ratio of such concepts as «Islamic law» and «the law of Muslim countries».

Key words: Islamic law, a religious legal system, the sources of Islamic law, a Muslim state.

Постановка проблеми. Серед релігійних правових систем світу мусульманська правова система представляє, напевно, найбільший інтерес. Великою мірою це пов'язано із особливим статусом ісламу в житті мусульман, які виходять із того, що іслам є не тільки релігією, але способом життя в цілому [1, с. 2].

Актуальність обраної теми зумовлюється також тим, що, за визнанням релігієзнавців, в останні десятиріччя ХХ століття в мусульманському світі спостерігалось значне посилення ролі релігії в житті мусульман, що не тільки збереглося із входженням людства до нового тисячоліття, але й доповнилося закликом до держав застосовувати єдину кодифіковану версію шариату («ісламського права») до всіх громадян-мусульман [2, с. 3]. Більше того, як і всі світові релігії, іслам відчуває вплив численних факторів на свій подальший розвиток. Його відповіддю на виклики сьогодення стає пошук своєї юридичної складової [3, с. 13].

Стан дослідження. У науковій юридичній літературі не склалося визнаного всіма компаративістами єдиного визначення мусульманського (ісламського) права. Учені, акцентуючи увагу на тих чи інших характерних його рисах, наводять найрізноманітніші визначення. Так, Л. Р. Сюкіяйнен трактує мусульманське право як систему діючих юридичних норм, що підтримуються державою і виражають інтереси пануючих соціально-політичних сил [4, с. 5]. К. Цвайгерт і Х. Кетц визначають його інакше: «Ісламське право (шариат) є сукупністю норм або правил, здобутих з божественного відкриття, якими зобов'язаний керуватися віруючий мусульманин, якщо він хоче пра-

вильно виконувати свій релігійний обов'язок» [5, с. 447]. В енциклопедичному довіднику «Правові системи країн світу» мусульманське право формулюється як одна з основних правових систем (правових сімей) сучасності, як комплекс соціальних норм, фундаментом і головною складовою частиною якого є релігійні встановлення і приписи ісламу, а також органічно пов'язані з ними і проникнуті релігійним духом моральні та юридичні норми [6, с. 831].

У найбільш загальному вигляді мусульманське право можна визначити як релігійно-правову систему, що регулює суспільні відносини всередині громади, яка сповідує іслам.

Слід зазначити, що самі представники мусульманської правової традиції намагаються не використовувати термін «мусульманське право», надаючи перевагу поняттю «ісламське право». Втім, і серед них немає єдності щодо того, що саме розуміти під вказаним поняттям. Основний предмет спору становить питання щодо кола джерел ісламського права (шариату): для одних шкіл шариат включає в себе тільки Коран і сунну, інші також включають класичний фіх (fiqh) [7, с. 33].

Як вбачається, найбільш обґрунтованою є точка зору, за якої до джерел ісламського права відносять Коран, сунну, іджму (доктрину мусульманського права), кійас (тлумачення Корана і сунни) [8, с. 121]. Окремо також використовується поняття «Коранічного права», якщо йдеться про правила поведінки, які прямо зазначено в Корані і які не потребують докладання значних зусиль щодо їх інтерпретації [9, с. 33].

Метою цієї статті є надання загальної характеристики ісламського права шляхом розкриття його характерних ознак, а також визначення основних тенденцій розвитку.

Виклад основного матеріалу. Ісламське право може бути охарактеризовано через систему таких ознак:

1. *Нерозривний взаємозв'язок права й ісламу.* Ісламське право, на відміну від національних правових систем, є не самостійною системою норм, а складовою частиною ісламу. Ця релігія містить, по-перше, теологію, яка встановлює догми й уточнює, в що мусульманин повинний вірити, по-друге, – шариат, який наказує віруючим, що вони повинні і що не повинні робити. Шариат у перекладі з арабської мови означає «шлях прямування» і є сукупністю правил поведінки, які називаються ісламським правом. Той, хто порушує приписи шариату, є не просто правопорушником, а відступником ісламської віри, який буде покараний Аллахом.

Іслам – наймолодша зі світових релігій. Її виникнення в VII столітті пов'язане із діяльністю Пророка Мухаммеда, що відповідно до переказу передав волю Аллаха людям. Незважаючи на відносно молодий вік, іслам швидко поширився по всьому світу. Спочатку він знайшов своїх прихильників в Африці, потім проникнув далі в Південну Європу та Азію. Нині ісламське право охоплює своєю дією близько 1,6 – 1,7 млрд. осіб і є однією із тих правових систем, що продовжують інтенсивно розвиватися.

2. *Регулювання ісламським правом суспільних відносин тільки між мусульманами.* Персональний характер його дії означає, що воно поширюється тільки на осіб, які сповідують іслам. У зв'язку із цим необхідно розрізнити поняття «ісламське право» і «право мусульманських держав». У мусульманських державах застосовується як, власне, ісламське право (Коран, суна, іджма і кійас), так і світське право цих держав (нормативні акти, звичаї, прецеденти). Таким чином, у межах однієї держави можуть співіснувати кілька систем права. Так, в Індії мусульманська громада, що становить 12 відсотків населення, застосовує ісламське право, тоді як основна частина населення, яка сповідує індуїзм, – індуське право. Поряд з тим існує право Індії, дія якого поширюється на всіх громадян незалежно від їх релігійних уподобань.

Мусульмани часто використовують цю характерну рису, щоб обминути ті чи інші заборони, які існують у шариаті. Так, за ісламським правом не дозволяється страхувати від нещасних випадків інших осіб, але цю заборону можна обійти, застрахувавшись у представника іншої віри, на якого вона не поширюється.

3. *Ісламське право складається переважно з обов'язків людини і санкцій за їх порушення.* Ці обов'язки наказують мусульманинові здійснювати певні пристойні з погляду ісламу дії та утримуватися від непорядних. Наприклад, Коран наказує, щоб мусульманин співчував безпомічним і слабким, чесно вів торговельні справи, не підкупував суддю, не займався лихварством і не грав в азартні ігри [10, с. 106].

Питання суб'єктивних прав індивіда не знайшло широкого закріплення в шариаті, хоча окремі вчені, зокрема Р. Давід, зазначають, що в ньому відведено місце і для поняття прав. Це досягається, з одного боку, визнанням певних меж обов'язків (Бог покладає на кожну людину те, що вона спроможна нести), а з другого – уточненням обсягу прав, визнаних за індивідами. Неповага до цих прав тягне санкції, що накладаються мусульманським суддею [11, с. 308].

4. *Архаїчний, казуальний і формальний характер права.* Ісламське право сформувалося в період середньовіччя в VII–X століттях і розглядається як результат божественного одкровення, внаслідок чого воно не спирається на авторитет будь-якого земного творця права, що спричиняє певні наслідки. Один із них полягає в тому, що ісламське право, як право божественне, є, в принципі, незмінним. У західних правових системах загальновизнано, що зміст

права змінюється, оскільки законодавець, судді й усі інші сили суспільства, які беруть участь у правотворчому процесі, пристосовують його до мінливих потреб суспільства. Іслам виходить із постулату про богоданий характер усього сушого права, яке Аллах відкрив людям через Пророка Мухаммеда. Тому ісламська юриспруденція не знає історичного підходу до права, яке повинне відбивати існуючі в суспільстві відносини. Більше того, право дароване людині Аллахом раз і назавжди. Суспільство пристосовується до права, а не породжує його, з метою використання як інструменту для вирішення нових життєвих проблем, які щоденно виникають. Це призводить до того, що багато положень ісламського права має архаїчний характер, тобто не відповідає сучасним вимогам суспільного розвитку.

Однак необхідно розуміти, що ісламське право не змогло б розвинути до сьогоденного стану, якби взагалі не мало інститутів пристосування до мінливих умов життя. Ісламська юриспруденція визнає, що право, яке відкрилося людям унаслідок божественного відкриття, не було відразу укладено в ясну й чітку для розуміння форму. Тому потрібна була багатовікова робота ісламських юристів, перш ніж вони змогли збагнути всю глибину змісту правових джерел і підготувати їх для практичного застосування. У результаті цього пізнання багато норм змінювало свій зміст, пристосовуючись до нових суспільних відносин. Але відповідно до ортодоксальних ісламістських поглядів усі ці зусилля були спрямовані не на створення нового права, а на відкриття, засвоєння і формулювання вже існуючого.

Формі викладу багатьох норм ісламського права притаманна казуальність, тобто вони розраховані на регулювання окремих випадків і не охоплюють своєю дією групи однорідних суспільних відносин, як це робить абстрактна норма в романо-германському праві. Ця характеристика права пояснюється специфікою джерел, головні з яких Коран і суна є збірниками розрізнених висловлень і вчинків Пророка Мухаммеда. Так, згідно із шариатом, якщо хтось обвинувачується в перелюбстві, то цей злочин повинні підтвердити чотири свідки – вільні мусульмани, які мають бездоганну репутацію. У такому випадку винні караються сотнею ударів батоном. Чоловік піддається покаранню в штанях, стоячи, причому удари розподіляються по всіх частинах тіла, за винятком обличчя і статевих органів. Жінка зазнає покарання сидячи. Обом наносяться удари середньої сили, не занадто сильні й не занадто легкі. Батіг теж повинен бути середньої твердості [12, с. 1081].

5. *Несистематизований характер права.* Ісламське право ніколи не знало широкої систематизації, на відміну від деяких інших сімей, наприклад романо-германського права, для якого кодифікація стала невід'ємною рисою. Порівнюючи з іншими релігійними правовими системами, окремі дослідники навіть вказують на найменш системний характер ісламського права порівняно із іудейським і канонічним [13, с. 3].

Як уже зазначалося, ісламське право розглядається як результат божественного відкриття, внаслідок чого єдиним законодавцем визнається Аллах, і, як право божественне, є, незмінним. «Земний» законодавець не може створювати або вносити зміни в існуючі норми права. Із цього принципу випливає заборона на зміну як змісту права, так і його форми. Норми двох першоджерел мусульманського права – Корана і суні ніколи не систематизувалися й існують у сталому вигляді протягом століть. Неможливість систематизації цих джерел пояснюється також формою викладу їх норм. Розрізнені висловлення і вчинки Пророка Мухаммеда дуже важко систематизувати, без деякої зміни їхнього змісту. Необхідно зауважити, що певну систематизацію норм Корана і суні представляє третє джерело мусульманського права – іджма, що являє собою тлумачення двох вищезазначених першоджерел відповідними богословами.

Спроби систематизації ісламського права були розпочаті в Османській імперії. У 1869–1876 роках у рамках курсу на модернізацію країни було проведено найкрупнішу кодифікацію норм мусульманського права, у результаті якої було прийнято єдине джерело – Маджалла [14, с. 683]. Це була перша спроба об'єднати в межах одного закону, що містив 1850 статей, усі норми ісламського права ханіфітської школи про власність і зобов'язання. Дія Маджалли поширювалася на більшість арабських країн, що входили до складу Османської імперії. Вона регулювала питання правоздатності та її обмеження, майнового й зобов'язального права, але не стосувалася сімейних відносин, що відповідно до принципу свободи віри і «персонального права» послідовників численних сект продовжували регулюватися різними школами мусульманського права в традиційній формі доктрини. Як відзначають К. Цвайгерт і Х. Кетц, цей крок був однаковою мірою і необхідний і незвичайний. Необхідний тому, що від світських судів, компетентних розглядати майнові позови, неможливо було більше вимагати вивчення середньовічних юридичних книг, а незвичайний – тому що вперше норми шариату відповідно до європейського зразка були відтворені у формі параграфів і набрали сили на підставі акта державної влади [5, с. 456].

6. *Існування декількох течій і шкіл мусульманського права.* Іслам розколовся на дві великі течії – шіїтів і сунітів. На думку шіїтів, сан імама, духовного глави мусульманської громади, є спадковим у родині Алі (останнього з чотирьох халіфів, які правила після смерті Пророка Мухаммеда), виходячи з божественної вказівки самого Мухаммеда, і лише нащадки Алі мали легітимне право бути імамами. Тому шіїти вважали перших трьох імамів, особливо Омейядів, які здобули владу після смерті Алі, узурпаторами. Релігійні обряди і правова практика шіїтів та інших мусульман – сунітів багато в чому відрізняються. У наші дні шіїти становлять близько восьми відсотків усіх мусульман. Більшість із них мешкає в Ірані, у Південному Іраку, Йємені й у середньоазійських державах, що утворилися на території колишнього СРСР, переважно в Туркменії, Казахстані й Узбекистані. Згодом кожна з течій розпалася на кілька правових шкіл.

Мусульманський світ сунітів розділився на чотири школи. Перша з них – ханіфітська школа, що була заснована учнем школи Куфа в Іраку – Абу Ханіфом. Їй властива відносна раціональність у методах дослідження окремих приписів і велика обережність у використанні традицій. Ханіфізм проникнув в Іраку в Єгипет, Сирію, Персію, Індію, Китай і Центральну Азію. Сьогодні він превалює в Туреччині, мусульманських республіках колишнього СРСР, Йорданії, Сирії, Афганістані, Пакистані, Індії. Друга значна сунітська школа – школа Малекіта, засновником і головою якої був Малік Ібн Анас. Вона вважається школою, яка найбільше поважає звичаї Медіни, враховує загальний інтерес і закінченість релігійного закону. Ця школа була поширена в Єгипті, Судані, Кувейті, Катару, Бахреїні, Арабських Еміратах і на частині східного узбережжя Аравійського півострова. Малекізм зустрічається сьогодні в країнах Західної Африки. Школа хафецитів була створена Ель Хафеї. Його теорія джерел права виходить з релігійного ідеалу, а не ґрунтується на творчому вивченні практики. Хафецизм має прихильників у Палестині, Адені й на півдні Аравійського півострова. З ним можна зустрітися також у Пакистані, Єгипті, Індонезії, Малайзії, Індії й Східній Африці, на Цейлоні і Філіппінах. Ханбалізм – по імені його засновника Ахмада Ібн Ханбала – вважається найбільш суворою зі шкіл через надзвичайну прихильність до традицій. Сьогодні його прихильники мешкають в основному в Саудівській Аравії й у кількох місцевостях Іраку й Сирії [15, с. 28].

Шіїтський напрямок ісламу розпався на дві школи. Школа зейдитів, заснована Зеїдом бен Алі, вважається

найближчою сунітською школою. Ця школа переважає в Йємені. Ще одна шіїтська школа Джа-Фарита заснована Саадеком Аль Джа. Її послідовники спираються тільки на традиції імамів – вихідців із родини Пророка. Джа-Фаризм домінує в Іраку й Ірані. Школи мусульманського права різняться між собою багатьма деталями, але їхні принципи залишаються загальними. Так, бажаючий може пристати до іншої школи, підкорившись її владі. Визнається також право суверена наказати своїм суддям застосовувати правила певної школи [11, с. 310].

Необхідно розрізняти два близьких, але не ідентичних поняття – «мусульманське (ісламське) право» і «право мусульманських держав» [16, с. 21]. Звертаючи увагу на цю обставину, вчені цілком резонно зауважують, що суспільство в мусульманських державах завжди живе під владою звичаїв та законів, які, безумовно, спираються в основному на принципи мусульманського права, відводячи їм досить серйозну роль. Однак у різні епохи в деяких країнах звичаї й закони могли, проте, відходити від ортодоксальних положень з певних питань і входити в суперечність із принципами й нормами релігійного мусульманського права. Навіть коли мусульманське право мало найвищий авторитет, далеко не завжди його елементи набували одного практичного значення.

Як зазначає М. М. Марченко, з розвитком суспільства дуалізм правових систем мусульманських країн не тільки не зникав, а, навпаки, все більше посилювався. Це пояснюється багатьма причинами, і передусім – ускладненням соціально-економічних, політичних та інших відносин усередині самого суспільства, що на певному етапі вже не можуть регулюватися тільки за допомогою релігійних норм і догм. Це зумовлено також розширенням і поглибленням зв'язків між різними країнами, у тому числі ісламськими й неісламськими, що об'єктивно вимагають розвитку не так релігійної, як світської нормотворчості. Нарешті, аж ніяк не другорядними причинами посилення правового дуалізму в мусульманських країнах є факти об'єктивного «вростання» мусульманського права в правові сім'ї й системи інших країн, фактори вестернізації, вплив західного права на правові системи мусульманських країн. Є й інші причини посилення дуалізму і пристосування існуючих у мусульманських країнах правових систем, до постійно змінюваного економічного і соціально-політичного середовища у світі. Їх багато, і вони дуже різноманітні. Але всі вони разом і кожна зокрема зумовили в ряді мусульманських країн радикальну модернізацію правових систем, проведення в багатьох із них прозахідних правових реформ, кодифікацію законодавства, реорганізацію судових систем та ін. [12, с. 1032].

Р. Давид зазначає, що правові системи мусульманських країн у їх сучасному вигляді дуже різні, оскільки суспільний розвиток цих країн також дуже різний, як неоднакові і традиції. Єгипет, Малі, Пакистан, Індонезія різняться між собою за багатьма параметрами. Загальну картину правових систем мусульманських країн у зв'язку з цим дати дуже важко. Установивши загальні риси, він запропонував виокремити три групи країн [11, с. 327]. Але нині необхідно внести зміни в запропоновану ним класифікацію, бо перша група, що становила країни з мусульманським населенням, які стали соціалістичними республіками, зникла з політичної карти світу.

Отже, *підсумовуючи*, маємо підкреслити, що ісламське право може бути охарактеризовано через такі ознаки, як нерозривний взаємозв'язок права й ісламу; регулювання ісламським правом суспільних відносин тільки між мусульманами; ісламське право складається переважно з обов'язків людини і санкцій за їх порушення; архаїчний, казуальний і формальний характер права; несистематизований характер права; Існування декількох течій і шкіл мусульманського права.

Крім того, сьогодні можна говорити про *дві групи му-*

сульманських держав, використовуючи два критерії поділу: ступінь використання мусульманського права для регулювання суспільних відносин у цих країнах і обумовленість норм національного права нормами шариату.

До *першої групи належать* ті країни, іслам в яких є державною релігією, а ісламське право становить підґрунтя правової системи держави. Усі джерела національного права повинні відповідати приписам шариату. З'явився навіть термін такий – «конституційна ісламізація» [17, с. 13]. Як відзначають дослідники вказаних процесів, однією з основних характеристик правових систем сучасних ісламських держав є процес ісламізації, який проявляється в спробі приведення законодавства у відповідність з класичними принципами і нормами ісламського права. Вплив

класичного ісламського права найбільш відчутним є на правову ідеологію, правову культуру, правову свідомість і правовий менталітет громадян цих держав [18, с. 114].

Другу групу становлять держави, у яких мусульманське право регулює тільки окремі сторони громадського життя, що стосуються особистого статусу й релігійних установ, іноді земельного режиму, тоді як світське право регулює всі інші сфери суспільних відносин на принципах, які не відповідають положенням шариату. Ця група, у свою чергу, *поділяється на підгрупи* залежно від того, на яких засадах розвивалося національне право – за зразком *загального права* (Нігерія, Судан, Танзанія, Індія, Бангладеш, Малайзія.), *французького* (Алжир, Марокко, Сенегал, Сирія, Туніс, Йорданія) чи *голландського* (Індонезія).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Sait S., Lim H. Land, law and Islam. Property and human rights in the muslim world. – LONDON & NEW YORK: Zed Books, 2006. – 288 p.
2. Robert W. Hefner Introduction. Shari'a Politics—Law and Society in the Modern Muslim World // Bloomington, Indiana Indiana University Press, 2011. – 329 p.
3. Dahlen A. Islamic Law, Epistemology and Modernity: Legal Philosophy in Contemporary Iran (Middle East Studies: History, Politics & Law). Series: Middle East Studies: History, Politics & Law. – Routledge, 2003. – 424 p.
4. Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики. – М.: Наука. – 1986. – 256 с.
5. Цвайгерт К., Кетц Х. Вказ. праця. – С. 447.
6. Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник / Отв. ред. А. Я. Сухарев. – 2-е изд. – М.: Норма–Инфра-М, 2001. – С. 831.
7. Akgündüz A. Introduction to Islamic Law: Islamic Law in Theory and Practice. – IUR Press, 2010. – 406 p.
8. Burton Jn. The sources of Islamic law. Islamic theories of abrogation. Edinburgh University Press, 1990. – 232 p.
9. Souaiaia Ahmed E. Contesting justice: women, Islam, law, and society / Ahmed E. Souaiaia. – State University of New York Press, 2008. – 196 p.
10. Коран / пер. [с араб.] И. Ю. Крачковского; [предисл. В. Беляева, П. Грязневича]. – М.: Раритет, 1990. – 528 с.
11. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности: Пер. с фр. В. А. Туманова. – М.: Междунар. отношения, 1996. – 400 с.
12. Марченко М. Н. Курс сравнительного правоведения. – М.: Городец-издат, 2002. – 1068 с.
13. Schacht J. An introduction to Islamic law. – CLARENDON PRESS OXFORD, 1983. – 304 p.
14. Антология мировой правовой мысли: В 5-ти т. / Рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин.– М.: Мысль, 1999. – Т. I.: Античный мир и восточные цивилизации. – С. 683–688.
15. Crone P. Roman, provincial and Islamic law. The origins of the Islamic patronate. – Cambridge University Press, 2002. – 178 p.
16. Vogel Frank E. : Islamic law and legal system: studies of Saudi Arabia / by Frank E. Vogel. - Leiden ; Boston ; Koln : Brill, 2000. – 404 p.
17. Benner C. Lombardi. State Law As Islamic Law in Modern Egypt (Studies in Islamic Law and Society). Series: Studies in Islamic Law and Society. – Brill Academic Publishers, 2006. – 318 p.
18. Бехруз Хашматулла. Эволюция исламского права: теоретико-компаративистское исследование : Дис... д-ра наук: 12.00.01. – Одесса, 2006. – 410 с.